

ФОНДАЦИЯ "ЧОВЕЩИНА"

**БЪЛГАРИНЪТ
В КРАЯ НА XX ВЕК**

СОФИЯ, 1999 г.

*Настоящият колективен труд се издава от
фондация "Човещина". Той отразява докладите от
състоялата се на 10 февруари 1999 г. кръгла маса
на тема: "Чувството за общност и индивидуализъм
у съвременния българин".*

*Книгата е предназначена за психолози,
социолози и за широк кръг читатели, които се
интересуват от душевността на българина в края
на XX век.*

ПЪРВА ЧАСТ

БЪЛГАРИНЪТ - КОЛЕКТИВИСТ ИЛИ ИНДИВИДУАЛИСТ

*Проф. д.ф.н. Васил Проданов,
съставител и редактор
Фондация "Човещина**", издател*

ISBN 954-9865-01-0

ФОРМИ НА СОЦИАЛНА ВЗАИМОВРЪЗКА И ТИПОВЕ КОЛЕКТИВИЗЪМ И ИНДИВИДУАЛИЗЪМ

Проф. д.ф.н. Васил Проданов

Специфичните особености на българския колективизъм и индивидуализъм могат да ни обяснят огромно количество феномени от вчерашната и днешната ни национална съдба. За да разберем тези особености, трябва да имаме предвид, че зад термините колективизъм и индивидуализъм се крият множество различни значения, предопределени от многообразието от форми на социална взаимовръзка между индивидите и социалните общности, всяка от които може да служи като основа за проявление на определена форма

на индивидуализъм или колективизъм. Историческите и културните вариации на социални връзки и съответстващият им етос са основа и на различни прояви на колективизъм и индивидуализъм. Така например патриархалният колективизъм е типичен за домодерните общества, докато в модерната епоха една от характерните форми на колективизъм става национализмът.

По принцип обаче буржоазните общества създават чрез отношенията на лична зависимост /кръвно-родствена, васално-сеньорна, робовладение, господар-слуга/ различни форми на доминиране на колективизма, на ролята на социалните общности в отделния човешки живот. Буржоазната епоха става предпоставка за развитие и на индивидуализма, без обаче да отменя различни форми на колективност, тъй като в една или друга степен човек продължава да бъде обвързан с някакви общности, които са елемент на неговата идентичност и представляват значима ценност за него.

Основните фактори, които стават предпоставка за развитието на индивидуализма, са пазарът като механизъм на анонимно, а не на общностно опосредстване на отношенията между хората и характерът на организацията на труда, с която той е свързан на различните етапи от своето развитие. В епохата на капитализма, на свободната конкуренция имаме първия голям подем на индивидуализма.

Когато определена форма на социална взаимовръзка между хората съществува достатъчно стабилно в продължение на няколко поколения, тя намира израз в определен етос и предполага съответни форми на колективизъм и индивидуализъм, типични за дадена общност.

Типове колективизъм и българският колективизъм

Популярна е тезата за колективизма на българина. Но съществуват различни типове колективизъм. В Западна Европа през средновековието е разпространен васално-сеньорният тип колективизъм /феодален корпоративизъм/, почиващ на особени отношения на лична вяност. Можем да говорим за организационен колективизъм, свързан с традиции на съществуване на хората, координация на тяхното поведение и

подчийване на техните цели на определени формални организации, на техните норми, дисциплина, фиксирани социални роли. Такъв е корпоративизмът, свързан с корпоративистката етика в епохата на големите монополи и организирания капитализъм през ХХ век. Това е характерно и за традицията на немския колективизъм, която е силно повлияна от армейската Дисциплина на пруската монархия с нейната гигантска в сравнение с населението армия и доминиращ милитаристичен дух. Можем да гоюрим за **общинен колективизъм**, типичен израз на който е традицията, идваща от руската селска община и даваща храна на "селския социализъм" на част от народничеството. Национализмът е също вид общностен колективизъм. Японският колективизъм може да бъде характеризиран като **патерналистичен**, тъй като възпроизвежда в различни сфери на дейност и обществен живот патерналистичните отношения, характерни за семейството. Българският колективизъм е семейно-родов **или кръвно-родствен**. И това е резултат на факта, че в продължение на много векове малката родова общност е основната единица, в която се осъществяват същностните отношения между индивидите. Тя е затворила солидарността главно в тази сфера и затова с появата след Освобождението на различни други организации и общности семействеността, родовата връзка играе съществена роля в тях. Затова и шуро-баджанащината или "братовчедщината" и до днес е основна характеристика на поведението на българина спрямо държавните институции. При това с развитието на нуклеарното семейство той се ограничава на първо място до максималната взаимопомощ в рамките на отношенията родители-деца-баби и дядовци, а след това и до по-далечни роднини. Капитализмът до 1944 г. доведе до определена ерозия на големите родови задруги, но утвърди допълнително семейството като основна колективна единица, тъй като именно семейството остана и основна производствена единица - в селското стопанство и занаятчийството, с които бяха свързани над 90 на сто от населението на страната.

Затова не е правомерно да разграничаваме българина, да речем, от американеца с твърдения, че единият е колективист, а другият индивидуалист. В определен смисъл американецът не е

по-малък колективист от българина. Ако може да се говори изобщо за колективизъм у българина, то е само в строго определен и ограничен смисъл. Такъв е колективизмът в рамките на родовата общност при традиционния патриархален селянин. С разпадането на тази общност обаче този тип колективизъм постепенно загуби почва. Един втори смисъл на колективизъм е свързан с конформизма - стремежът "да бъдеш като другите", да се присъединиш, да се включиш, да не се различаваш от тях. Това е колективизмът на човека, който е особено активен, скрит в тълпата, който лесно слива своето Аз с колективното, но не се чувства в истинския смисъл на думата самодетелен гражданин. Такъв е колективизмът на поданиците, а не на гражданите, колективизмът на примитивно равните, а не на различните. Това е пасивен и непродуктивен тип колективизъм, несвързан с активна позиция, с развити способности за самоорганизация в гражданското общество, какъвто е например колективизмът на американеца - способност за създаване и активно утвърждаване на всякакви възможни организации в гражданското общество и умение за кооперативни действия при сложно разделение на ролите и координация на функциите. Цялата история на България е възпрепятствала развитието именно на такъв продуктивен колективизъм, чрез който хората кооперират свободно своите действия и се самоорганизират, за да постигнат най-различни цели. Краткият период през Възраждането, когато възникват училищни и просветни организации, в които се проявяват усилията на представители на новопоявяващата се българска буржоазия, не променя тази традиция в една преобладаващо селска до 1945 г. страна, в която доминиращият патриархално-семеен колективизъм бе трансформиран в конформистки и недостатъчно кооперативен колективизъм и в утвърждаване на групова лоялност към съответната колективна общност. Затова и у нас през периода на така наречения "преход" един от значимите проблеми се оказа липсата на този колективизъм, типичен не просто за гражданското общество, но който да бъде свързан със способност да се идентифицираш с целите на една общност и да жертваш себе си в

името на тези цели. Този дефицит се прояви в особено висока степен у появилия се в този период български политически елит. Той се оказа силно посредствен, в смисъл на неспособен да преследва декларираните от него възвишени публични цели, защото вътрешно не се идентифицираше с тях.

Типове индивидуализъм и българският индивидуализъм

Терминът "индивидуализъм" се появява за първи път във Франция през първите десетилетия на миналия век и в началото има предимно pejоративни значения. След това се развиват постепенно множество най-различни негови смели и измерения - на атомизация на обществото, на егоизъм, на следване само на своите собствени интереси и отказ от каквито и да е общи цели; на индивидуалност, оригиналност, самореализация, нонконформизъм; на опора от страна на индивида на себе си и на своите сили, а не на една или друга общност или държава в неговия живот; на морална автономия и способност на човека да прави сам своя морален избор; на утвърждаване на човека като висша ценност. Специфична е традицията например на либералния индивидуализъм, свързан с поведението на човека, който разглежда себе си като източник на свобода и самостоятелност, който активно променя действителността. Това е човекът *selfmademan*, който "сам прави себе си", опира се на протестантската етика и икономическата рационалност.

Най-общо обаче, както теоретически, така и в реалните отношения бих разграничил **три основни вида индивидуализъм** - некооперативен, кооперативен и неутрален, чиито класически концептуални модели откриваме съответно у Томас Хобс, Джон Лок и Джон Стюарт Мил.

Хобсовият тип индивидуализъм е на индивиди-атоми, преследващи изцяло своя личен интерес и неспособни да съчетават своите интереси и цели с тези на останалите, при което да печелят взаимно. Затова и той води до "войната на всеки срещу всички". Този тип индивидуализъм може да се разглежда като паралел на крайния пазарен или икономически индивидуализъм, при който

индивидите са обвързани само чрез пазара и чрез проявленията на техните лични интереси в пазарните взаимодействия.

Локовският тип индивидуализъм е кооперативен тип индивидуализъм - при него индивидът също преследва своите цели и интереси, но той е способен да съчетава тези цели и интереси с останалите, при което да има полза и личният, и публичният интерес. Затова той предполага, че индивидите могат да бъдат обвързани и в различни други форми, да създават колективни общности, които да съвместяват различните им интереси и да подпомагат реализацията на тези интереси.

Индивидуализмът по модела на Мил набляга на индивидуалната автономия и това, че никой няма право да натрапва идеи и ценности на индивида, той има абсолютна свобода на мислене и дискусия, а свободата му на действие се простира до там, откъдето започва да "вреди на другите". Той предполага, че нито една или друга общност, нито държавата могат да налагат на човека определени ценности и идеи, откъдето следва концепцията за ценностно неутралната либерална държава.

Българинът също носи в себе си архетип на индивидуализъм, който корелира със спецификата на българския колективизъм и е роден от една мощна патерналистична и егалитарна традиция.

Кои са факторите, които определят особеностите на българския индивидуализъм днес? Това е на първо място традицията на дребно стоково производство на селянина с малко парче земя и занаятчията или дребния търговец, които доминират като социална категория от Възраждането до 40-те години на нашия век. Това е традицията на дребния собственик, който се бори отчаяно за своето оцеляване в конкуренция с останалите и демонстрира собственически оптимизъм, страховта привързаност към дребния интерес и към нещата от еснафското имущество и индивидуалистично еснафско самочувствие. /1/. Бихме могли да характеризираме този аспект на българския индивидуализъм като **еснафски индивидуализъм**.

Вторият основен източник на българския индивидуализъм днес е форсираната индустриализация и урбанизация в периода

между 60-те и 80-те години, която изважда милиони българи от предходните им селски, съседски, родови общности, взаимовръзки, ценности и ги праща в панелните квартали на големия град, където се превръщат в анонимни атоми на масовото строителство и на масовото еднотипно потребление. Появява се едно цяло маргинализирано поколение с една по-висока степен на аномичност, което е скъсало старите комунални връзки, но предприятията, комсомола, профсъюзите, партийните организации не могат да се превърнат в траен техен заместител. Бихме могли да характеризираме това като атомизиран индивидуализъм.

Третият основен източник на българския индивидуализъм днес е моралната катастрофа и тоталната несигурност, резултат на десетгодишния "преход" през 90-те години. Тези условия раждат масова аномия в най-различни форми - като се почне от индивидуални депресии и най-различни психотични състояния, рязко увеличаване на душевни и физически заболявания, просия, проституция, наркомания, самоубийства, убийства, масови кражби и корупция до гигантски присвоявания на обществено богатство. Бихме могли да характеризираме това като аномичен индивидуализъм.

Така българският индивидуализъм се оформя като индивидуализъм повече от Хобсов, отколкото от Локов тип. Това е индивидуализъм на човека, несвикнал да има хора, които да са нещо повече от него. Това е индивидуализъм, който си съответства с пасивен егоизъм и няма нищо общо с икономическия рационализъм. Ако западният либерален индивидуализъм от типа на този на Мил има за изходен пункт идеята, че свободата на индивида се простира до там, до където не пречи на другия, българският индивидуалистичен егоизъм често пъти започва там, където трябва да се попречи на другия, реализиращия се, проявяващия се и намира израз в уникалната фраза "Я не сакам я да съм добре, я сакам Вуте да е зле". Хаджийски описва следния особено характерен за родния му град Троян през 30-те години случай, който съответства на това, което нарекох вече "некооперативен индивидуализъм": *"В Троян вместо с общи обединени усилия да се помъчи да намали данъчното си време,*

всеки еснаф се сърди защо съседът му е обложен с по-малко и не се успокоява, докато не види извадени и "двете му очи", като съдейства за това с подаване на специални заявления до данъчната власт, с доноси и с какво ли още не. "/2/. А за интелигенцията той добавя, че "вместо енергията на нашата интелигенция, разгърната в разтворените простори, да се превърне в съревнование, тя, затворена в тясната ни черупка, се превръща в самоизяждане, злорадство, завист и ненавист. "/3/. Неслучайно българите в чужбина са в много отношения уникални с това, че в една съвсем различна, чужда среда вместо да обединят усилията си, да проявят взаимопомощ както повечето други нации, обикновено си пречат едни на други, поради което всеки от тях гледа да избяга по-далеч от останалите. Затова повечето от емигрантите в САЩ се заселват на групи на едно място, образуват свои квартали, селища, предградия, докато за българина това е несвойствено. Неговите взаимодействия с чужденци се оказват нерядко по-успешни, отколкото със сънародници. Това е индивидуализмът на атомизирания индивид в една традиция, в която той е част от аморфната маса, имаща срещу себе си "Левиатана" на държавата. Той се съчетава с индивидуализма на дребния собственик на парче земя от периода след Освобождението, който също е затворен в себе си и самодостатъчен. Типични за него са такива качества като некооперативността, завистта, липсата ня каквато и да е готовност да признаеш и оцениш постиженията на другия. Това е индивидуализмът не на активния и деятелния човек, а на пасивния и неинициативния, който мери всичко със своя интерес и битие или в най-добрия случай с интереса на семейството, родата си, приятелите си.

Цитирана литература:

1. Хаджийски, И. Оптимистична теория за нашия народ, С, Български писател, 1966, с 80.
2. Пак там, с 86.
3. Пактам, с. 37.